

«Inn ho stig med heilag' Fakter»

Trekk fra det folkereligjose liv i Telemark

AV HERLEIK BAKLID

I si bok *Norges kirker i middelalderen* sier Harry Fett: «Mindre lokale bondehelgener hadde vi ogsaa, de fleste var fra Telemarken, . . . »¹ Med begrepet lokale bondehelgener forstår vi her helgener som hadde lokal tilhørighet, som var gjenstand for kult innenfor et geografisk avgrenset område og som dessuten ikke var offisielt anerkjent av de kirkelige myndighetene. Et annet sitat som ogsaa gjelder kirkelige forhold i Telemark, kan hentes fra historikeren Kåre Lunden. I Cappelens Norges Historie skriver han:

Kirkens tiende var nest etter landskylda den viktigste overføring av bøndernes produksjon til de politiske maktthaverne. Tienden var den første alminnelige, årlige skatten i vårt land, visstnok landsomfattende fra Magnus Erlingssons kongstid. Unntak var Øvre Telemark og Øvre Numedal.²

Disse to refererte sitatene skulle tyde på at Telemark eller deler av Telemark ikke var skikkelig integrert i det kirkelige organisatoriske fellesskapet i middelalderen, og at telemarkingene hadde en mer selvstendig og friere stilling i kirkelige anliggender og det religiøse liv. Med utgangspunkt i dette skal vi her stille spørsmålet om denne mer selvstendige og friere stillinga kan ha nedfelt seg i telemarkingenes folkereligjose aktivitet.

Å gi en dekkende og god definisjon av begrepet folkereligjositet er ikke uten videre enkelt. Men når det gjelder det førindustrielle samfunnet, er det vanlig at

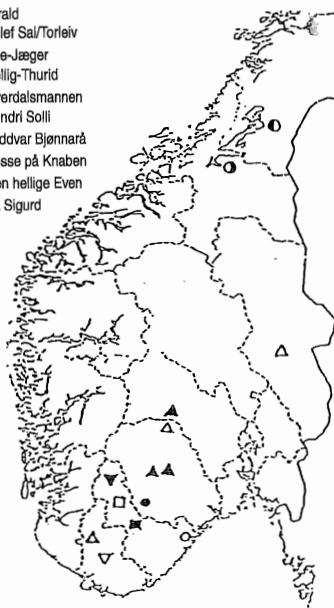
folkereligjositet defineres i forhold til den offisielle kirkelige lære. I vår sammenheng definerer vi derfor folkereligjositet som ikke-offisielle kirkelige atferdsformer. Men det er viktig å være klar over at folkereligjositeten ikke kan frikoples fra det offisielle kirkelige religiøse liv. Det er på ingen måte vanntette skott mellom disse to former for religiøs utøvelse. Folkereligjositeten henter elementer fra det offisielle kirkelige religiøse liv, men det gis gjerne en spesiell form. Som vi skal se, er folkereligjositeten konkret i sin uttrykksform.

Innenfor rammen av en artikkel som dette, lar det seg ikke gjøre å berøre alle sider ved telemarkingenes folkereligjose liv. Vi skal derfor konsentrere oss om folkereligjøs aktivitet knyttet til lokale helgener og folkereligjøs aktivitet knyttet til kirkebygninger/kirkeområder.

Lokale helgener

Som Fett skriver, forekom det flere lokale helgener i Telemark. En av dem var Tollef Salemand eller Tollef Sal i Tessungdalen i Tinn. Ifølge tradisjonen skal han ha vært den første bureisningsmannen i dalen. Innen han døde bygde han ei hytte der han hengte opp ei eikekiste i to jernlenker, og han ønsket at hans døde legeme skulle legges ned i den. Dyrkinga av Tollef foregikk ved at bøndene samlet seg ved hytta «Tollefsvok» og sang lovsanger. «Tollefsvok» ble helligholdt like til 1692 da presten fikk hytta brent.³

- ▲ Tarald
- ▲ Tollef Sal/Torleiv
- Lille-Jæger
- Hellig-Thurid
- Overdalsmannen
- Sundri Solli
- ▼ Loddvar Bjønnarå
- ▽ Besse på Knabben
- Den hellige Even
- St. Sigurd

Kartet viser de stedene i Norge hvor det er belegg for lokale helgener og lokale hellige personer.

Fornavnet Tollef er variant av navnet Torleiv. På denne bakgrunn er det ikke urimelig å anta at Tollef Sal opprinnelig har vært den samme helgenen som den hellige Torleiv. På Elverum skal det ha stått et kapell viet til han.⁴

Trolig er den hellige Torleiv identisk med Torleiv Breiskjegg som er omtalt i Sverresagaen. I 1190 var han høvding for en opprørsflokk som reiste seg i Marker. Torleiv gikk for å være både en vis og ordhag mann og dertil hadde han tidligere vært munk. Året etter falt Torleiv i strid med bøndene. Etterpå fikk han ord på seg for å være hellig, og at det brant lys over grava hans.⁵

Dersom vår antagelse er riktig, at Tollef Sal og den hellige Torleiv er identisk,

så har bøndene i Tinn tillagt Torleiv en lokal tradisjon som knytter han til stedet. Dette er på ingen måte noe uvanlig fenomen når det gjelder helgener. Vi finner at det samme er tilfelle for f.eks. Olav den hellige.

Utover Tollef Sal har det også i Telemark og Numedal forekommet en lokal helgen Tarald. Fra 1400- og 1500-tallet er det bevart tre diplomer som alle er datofesta til Taraldsmessedagen eller bruker Taraldsmessedagen som utgangspunkt for datofestinga.⁶ Taraldsmess er så langt en kjenner til ikke kjent fra andre steder i landet, slik at vi her svært trolig har å gjøre med en lokal helgen som er avgrenset til Telemark og Numedal.

I likhet med Tollef Sal er det ikke så mange opplysninger vi har om Tarald. Men ifølge seljordstradisjonen var Taraldsmess den 12. februar.⁷ Videre var Taraldsmess i seljordstradisjonen en merkedag. Det het at dersom det var både skya og solgløtt denne dagen, skulle det bli et godt år.⁸ Dessuten forteller tradisjonen at Tarald kunne «hengje vottane frå seg på solstrålane når han var inne i kyrkja til messe».⁹ Dette motivet er også knytta til presten Lille-Jæger i Fyresdal som må kunne regnes som en lokal hellig person.¹⁰

Foruten de nevnte helgenene regner også forskerne den hellige Tove til Telemarks lokale helgener. I et diplom skrevet i 1369 i forbindelse med at Tuddal kirke brant, heter det at en Kjetil slokte lyset i hellige Toves kove.¹¹ Denne hellige Tove kan ha vært en eneboer som ble dyrket i en kove ved Tuddal kirke etter sin død, slik Ludvig Daae mener.¹² I middelalderen var Tove et vanlig mansnavn her til lands, og det er derfor ikke urimelig at den hellige Tove kan ha vært en lo-

kal helgen med tilknytning til Telemark. Men den hellige Tove kan også ha hatt sitt opphav på De britiske øyer. I 870 ble de tre eremittene Tancred, Torthred og Tova i Thorney drept av dansker. Alle tre ble skrinlagt og gjenstand for kult.¹³ Uti fra kontakten mellom De britiske øyer og Norge i høymiddelalderen, er det ikke umulig at den hellige Tove i Tuddal er identisk med helgenen Tova i Thorney. Dette vil med andre ord si at det kan reises tvil om hvorvidt den hellige Tove kan regnes som en lokal helgen i Telemark. Jeg har av den grunn utelatt denne helgenen fra den påfølgende behandlinga.

På grunnlag av gjennomgangen ovenfor, står vi igjen med tre lokale helgener/hellige personer i Telemark – Tarald, Tollef Sal og Lille-Jæger.

Kartregistreringen viser at det er i Øvre Numedal, Øvre Telemark og Agder at de fleste lokale helgener/lokale hellige personer har forekommet og hvor det forekommer flest belegg for slike.¹⁴ Dette innebærer at Fetts påstand om at de fleste mindre lokale bondehelgenene var fra Telemark må justeres noe. Kjerneområdet han opererer med er for lite. Det må utvides til også å gjelde Agder og Øvre Numedal.

Folkereligjøs atferd knyttet til kirkebygninger og kirkeområder

Under dette kapittelet skal vi drøfte den folkereligjøre aktiviteten knyttet til kirkebygninger og kirkeområder. Dette vil bli drøftet i tre punkter – lovekirker, St. Nicolas-skulpturen og myntfunn under kirkegolv.

Lovekirker

Vi kjenner til to lovekirker i Telemark – Heggland kirke i Fyresdal og Nesland

stavkirke. Begrepet lovekirke innebærer at personer i en krise- eller nødssituasjon, f.eks. sykdom, har med bønn vendt seg til Gud, og lovet at dersom de blir bønnhørt skal de gi ei gave til kirken. Ei slik gave kalles *votivgave*. I streng forstand er ei votivgave ei gave gitt etter et tidligere av-gitt løfte, men votivgave blir også brukt om gaver gitt samtidig med bønnen om hjelp. Ei lovekirke er ei kirke som votivgaveskikken har vært knyttet til som en institusjonalisert skikk og som har blitt vedlikeholdt gjennom votivgaver. Det ser ut til at de fleste lovekirkene har fått sin spesielle status ved at det har vært knyttet undergjørende krusifikser, helgenbilder eller legedomskilder til dem.

Blant bygdefolk ble Heggland kirke sagt å være ei «be'ekjorkje».¹⁵ St. Hansnatt ble kirken søkt av folk både fra sognet og utenfor sognet. Etter andakt inne i kirken, ble det tent ild ved elva. Deretter ble det sunget og lest igjen. Det var særlig syke mennesker som søkte kirken St. Hansnatta for helbredelse. Som et ledd i dette badet de i elva.¹⁶

... at syge og verkbrudne folk St. Hansaften valfartede til Hegglands kirke, og efterat de om natten havde forrettet sin andagt først i kirken og dernæst i den nærliggende skov, hvor de optændte ild, gik de til Bedehaugen, sluttede kreds og dansede omkring den; efter dansen gik hele følget ned til elven og badede sig.¹⁷

Ifølge A. Chr. Bang tyder det på at elva har blitt kalt St. Olafs kilde.¹⁸ Denne skikken skal ha vært i bruk like opp mot 1780-tallet. Da kirken ble revet i 1845, skal det ha blitt funnet krykker, stokker osv. som syke hadde etterlatt.¹⁹ Når det gjelder votivgaver til kirken, vet vi svært lite. En undersøkelse av den bevarte kir-

kestolen fra åra omkring 1670, ga intet resultat.

Denne koplingen med lovekirke og hellig kilde finner vi også andre steder i landet. Det er tilfelle for Vatnås i Sigdal, for St. Hallvard kapell på Lauvøya i Borge i Vestfold og for Vivestad kirke, Ramnes i Vestfold. Også disse tre lovekirkene ble søkt av syke mennesker St. Hans eller ved St. Hansdager for helbredelse.²⁰ Ifølge tradisjonen oppnådde de overnaturlige kreftene særlig styrke og konsentrasjon ved St. Hans. På samme måte som en mente at urter og blomster til medisinsk bruk var mest virksomme jonsoknatta, så mente en at vannet i hellige kilder også var spesielt helsebringende denne natta.

Også den nedrevne Nesland stavkirke skal ha vært ei lovekirke.²¹ I enkelte kilder blir den benevnt som våkekirke.²² Kirken var viet til det hellige kors og St. Olav. Hver St. Hansnatt ble kirken søkt av «den omgrænsende Almue, som øvede der sin Andagt med Bøn og Sang».²³ I kirken har det vært et Mariabilde som syke mente å få helbredelse fra. Det blir også fortalt at Mariabildet ble tilbedt for å fremme fruktbarheten. Jonsoknatta vakte de tilstedeværende og de leste fra en postill tekst til ære for St. Johannes eller St. Hans som han også ble kalt. De ba og sang salmer.

Etterpå tente de bål på kirkevollen og holdt seg lystig hele natten. Denne form for gudstjenste uten prest jonsok holdt fram til om lag 1780-1790.²⁴

Totalt kjenner vi til om lag 20 sikre etterreformatoriske lovekirker i hele landet. To av dem, har som vi har sett, stått i Telemark.²⁵ Med andre ord: lovekirkene og den folkereligøse aktiviteten knyttet til dem, er ikke spesiell for Telemark.

St. Nicolas-skulpturen

Under dette punktet skal vi se nærmere på den folkereligøse atferden knyttet til St. Nicolas-skulpturen fra Eidsborg stavkirke, eller Nikuls som han ble kalt blant bøndene

J.M. Lund beskriver skulpturen på følgende måte: «et vel udarbeidet Menneske Billede av Træ, i fuld Legems Størrelse, malet og forgyldt samt med langt Skiegg.»²⁶ Dette er nok noe overdrevet, selv om Nikuls er relativt stor. Hver St. Hansaften samla folk seg ved stavkirken, og bar Nikuls tre ganger rundt tjernet på nedsida av kirken. Der skal han i henhold til tradisjonen ha blitt høytidelig vasket. De «tvådde å lauga hann der so han stille avtvå deira synder» eller for at han «sill skaffa gott år.»²⁷ Det bør kanskje nevnes at tekniske konservatorer har bestridt denne vaskinga av Nikuls da de mener malingen på skulpturen ville ha tatt skade av det. Men, sier de, kanskje kan Nikuls ha vært stenket med vann, noe den ville ha tålt.

Det er også kjent fra andre kanter av landet at menigheten bruker helgen-skulpturer på sin helt spesielle måte. I Ringeby stavkirke i Gudbrandsdalen står det en skulptur av St. Laurentius. Ifølge tradisjonen skal bøndene ha båret den i prosesjon rundt åkrene som vern mot frost i augustmåned.²⁸

Om St. Nicolas-skulpturen blir det også fortalt at det skal ha vært et hull i ryggen på den der man ofret penger.²⁹ Ved en nærmere undersøkelse av figuren ble det ikke funnet noe hull i ryggen der mynter kan ha vært stukket inn. Dette trenger nødvendigvis ikke avkreftes tradisjonen siden vi ikke kjenner til hvordan St. Nicolas var montert i kirken. I alle fall har det blitt funnet mynt i helgenskulptu-

rer andre steder i landet.³⁰ Trolig har mynten vært gitt til skulpturen som votivgave.

Myntfunn under kirkegolv

Da Bø gml. kirke ble arkeologisk undersøkt i 1985, ble det funnet om lag 900 mynter. Om lag 360 av dem ble funnet i østre del av koret og i apsis.³¹ En kan spørre seg hvorfor disse myntene har kommet ned under kirkegolvet.

Jeg vil hevde at mesteparten av myntene har vært lagt ned som votivgaver av mennesker i en krise- eller nødssituasjon f.eks. sykdom. Når det i Bø gml. kirke var en konsentrasjon i apsis og østre del av koret, henger dette svært trolig sammen med at votivmyntene har vært rettet mot alterets relikvie.³² Myntfunn under kirkegolv er et svært så vanlig forekommende fenomen i norske kirker. Ved alle kirkeutgravninger her til lands er det funnet mynter i kirkegrunnen. Nedleggelse av mynter under kirkegolv som folkereligøst fenomen skulle dermed heller ikke være særegent for Telemark.

Avrundning

Drøftinga har vist at telemarkingenes folkereligøse aktivitet knyttet til kirkebyggingen eller kirkeområdet inngår i et større folkereligøst atferdsmønster og atferdskompleks som vi finner igjen andre steder i landet. Denne type av folkereligøse atferd må sees på som et uttrykk for menighetens ønske om personlig og direkte kontakt med Gud eller en helgen. De skikkene vi her har behandla er alle belagt i etterreformatorisk tid, men lovekirke- og votivgaveskikken har forbindelseslinjer tilbake til katolsk tid. Katolisismen hadde flere institusjonaliserte muligheter for et aktivt personlig og di-

Kartet viser de stedene i Norge hvor det forekommer sagn eller skriftlige belegg for prestedrap.

rette gudsforhold, f.eks. valfart og helgenkult. Med reformasjonen fulgte færre kirkelig aksepterte muligheter for dette. Den folkereligøse atferden knyttet til lovekirker og kirkeutstyr kan nok sees på som en protest mot dette, men ikke minst er det, mener jeg, uttrykk for et almenmenneskelig behov for personlig og direkte kontakt med Gud.

Når det gjelder de lokale helgenene/hellige personer, har vi funnet at de også forekommer utenfor Telemarks grenser, men at det er en konsentrasjon av dem i Øvre Telemark, Øvre Numedal og Agder. Kirkehistorikeren Oluf Kolsrud har registrert sagn og skriftlige belegg for prestedrap.³³ Dersom disse plottes inn på kart,

framkommer det opphopningstendenser i det samme området.

Rett nok er de fleste sagn, og drapene kan bare i enkelte tilfeller stadfestes ved hjelp av andre kilder. Men at sagnene har blitt fortalt på disse stedene er i seg selv interessant. De må ha fylt en funksjon i lokalmiljøet og i lokalbefolkningens forhold til kirke og prest. I 1613 skriver Peder Claussøn i *Norges Beskrivelse*:

Det meste manddrab som gementligt udi Norriges rige sker, tildrager sig udi Telemarken . . . (De) havde deris største lyst i gammel tid at dræbe bisper ok prester, fogder ok befalningsmænd, – som ok paakjender, at til en kirke i det læn ere 7 prester ihjelslagne, ok sommesteds en eller to, ok sommesteds flere. Jeg haver kjendt en, som der var fød, hvis fader havde ihjelslaget 3 prester, ok naar denne var drukken, bad han Gud, at han ikke maatte dø, førend han ok havde slagit saa mange prester ihjel.³⁴

Dette er nok noe overdrevet, får vi tro. Men det interessante her er altså sammenfallet av opphopningen av lokale helgener/lokale hellige personer og opphopningen av sagn og belegg for prestedrap i Øvre Telemark, Agder og Øvre Numedal. I tillegg til dette lyktes det ikke, som tidligere nevnt, kirken å innføre årstiende i Øvre Telemark og Øvre Numedal. En kan derfor kanskje ane at det bak den folkereligøse aktiviteten knyttet til lokale helgener/lokale hellige personer ligger en mer kollektiv kirkeopposisjonell motivering.

Noter

- 1 Harry Fett: *Norges kirker i middelalderen*, Kristiania 1909, s.140.
- 2 Kåre Lunden: *Norge under Sverreætten 1177-1319, Norges Historie bd.3*, Oslo 1976, s.285f.
- 3 Ludvig Daae: *Norske Bygdesagn*, Christiania 1870, s.1f, Ludvig Daae: *Norges Helgener*, Christiania 1879, s.198 og Conrad Nicolai Schwach: *Thelemarkiske Optegnelser*, Norske Folkeminnesamlarar II, 3, Risør 1921, s.13f.
- 4 *Biskop Jens Nilssøns visitasbøger og reiseoptegnelser 1574-1597*, utgitt av Yngvar Nielsen, Kristiania 1885, s.14.
- 5 *Konunga Sögur, sagaer om Sverre og hans efterfølgere*, utgitt av C.R. Unger, Christiania 1873, s.120.
- 6 *Diplomatarium Norvegicum bd.IX*, Christiania 1878, s.371, *Diplomatarium Norvegicum bd.XI*, Christiania 1884, s.193 og Riksarkivet, Deichmanske diplomsamling nr. 265.
- 7 Bergit Telnes: *Bergverksdrift og bondeopprør, Vest-Telemark 1538-1549*, hovedoppgave i historie, UiO 1991, s.144. Brynjulf Alver har ikke med dagen i si bok *Dag og merke*.
- 8 Lokalhelgen-tradisjon blir oppattnya. Taraldsmess i Seljord kyrkje, *Vest-Telemark Blad 11/2-95*, s.11.
- 9 Telnes 1991, s.144.
- 10 Daae 1879, s.202.
- 11 *Diplomatarium Norvegicum bd.V*, Christiania 1861, s.197.
- 12 Daae 1879, s.197.
- 13 David Hugh Farmer: *The Oxford Dictionary of Saints*, Second edition, Oxford-New York 1990, s.396.
- 14 Registreringen er hovedsakelig foretatt på grunnlag av A. Chr. Bang: *Norges hellige kilder etter reformationen*, Christiania 1885, Visted og Stigum: *Vår gamle bondekultur*, bd. 2 Oslo 1952 og Daae 1879.
- 15 Amund Helland: *Topografisk-statistisk beskrivelse over Bratsberg amt, annen del*, Kristiania 1900, s.566.
- 16 Ibid. s. 565 f, Johann Michael Lund: *Forsøg til Beskrivelse over Øvre-Telemarken i Norge*, København 1785, s.222 og Daae 1870, s. 7.
- 17 N. Nicolaysen: *Norske fornlevninger*, Kristiania 1862–1866, s. 236.
- 18 A. Chr. Bang 1885, s.6.
- 19 Helland 1900, s. 566.
- 20 Anne Eriksen: *Lovekirker i Norge etter reformasjonen*, magistergradsavhandling i folkeminnevitenskap, UiO våren 1986, s.110ff. og Bang 1885, s.5.
- 21 Lund 1785, s.190.
- 22 Helland 1900, s.625 og Daae 1870, s.6.
- 23 Lund 1785, s.190.
- 24 Helland 1900, s.625 og Daae 1870, s.6.
- 25 Eriksen 1986.
- 26 Lund 1785, s.202.
- 27 Edvard Bull: *Folk og kirke i middelalderen*, Kristiania 1912, s. 191.
- 28 Opplyst av Per Åsmundstad, Ringebu, i brev 27/2 –92.
- 29 Edvard Bull 1912, s.191.
- 30 Topografisk arkiv, Oldsaksamlingen – Lunner kirke: Innberetning fra antikvar Bernt C. Lange – St. Olav i Universitetets Oldsaksamling.
- 31 Universitetets Myntkabinett, myntlister Bø gml. kirke. Jmf. Herleik Baklid: «Dei er ikkje ofra på vanleg måte . . .» Om myntfunna i Bø gamle kirke, *Telemark Historie 1997*, s.45-54.
- 32 Det vil her føre for langt å gå nærmere inn på argumentasjonen for at myntene under kirkegolvet er votivgaver. Jeg henviser derfor interesserte til min artikkel om myntfunnene i Bø gml. kirke i *Telemark Historie 1997*.
- 33 Oluf Kolsrud: Folket og reformasjonen i Noreg, *Heidersskrift til Gustav Indrebø*, Bergen 1939, s.23-53.
- 34 Her sitert etter Kolsrud 1939, s.29.